Ha Jeroen,

Ik pak de draad op. Jij zei dus (Bericht 23g) dat veel biologen het begin van de mannelijke dominantie zagen in de bewustwording van mannen dat ook zij actief betrokken waren bij het verwekken van een kind.

> Ik dacht later: dan zouden die mannen zich hooguit de gelijken moeten voelen van vrouwen.

Maar ik zei: volgens mij hangt die dominantie samen met de bewustwording van de geest. En ik noemde de tragedie Oidipous als voorbeeld daarvan.
Volgens mij keek jij ongelovig. Daar kan ik inkomen.
Bij thuiskomst wilde ik in een lekker boek gaan lezen, maar dat lukte niet, de kwestie bleef me bezig houden.

Een etmaal later dacht ik over die bewuste betrokkenheid van mannen anders. Dat zij zich hooguit de gelijken zouden moeten voelen van vrouwen is een denkfout. Het is gedacht vanuit ons huidig perspectief.

Volgens Harari (Sapiens, p. 22 e.v.) leefde Homo sapiens in Oost-Afrika en zag er **150.000** jaar geleden al net zo uit als wij. Zijn brein was even groot als het onze. Tegelijkertijd leefde in het Midden-Oosten en Europa de Neanderthaler en in Azië Erectus en Denisova.
Over het seksuele leven van deze vroege mensensoorten is niets bekend, maar ik durf toch te veronderstellen dat zij het volgende wisten: zij paarden. Net als de dieren. Zij zagen sperma. Zij wisten dus dat bij copulatie sperma vrijkwam in de buik van de vrouw. En de vrouw werd dik. Zagen zij ook het verband tussen copulatie en het dik worden? Dat kan haast niet anders. Maar wat zij zeker *niet* zagen was de eicel, de eisprong. In hun wereld was de man de verwekker, hij gaf 'levenskracht' aan de vrouw. Zij baarde *zijn* kind.
Ik denk dus dat jouw zegsmannen, de biologen, gelijk hebben, als zij denken dat de dominantie van de man samenhing met de ontdekking van zijn (overschatte) aandeel in de voortplanting.

Nu het tweede punt: de samenhang tussen de (doorgeschoten) dominantie van de man en de (stapsgewijze) bewustwording van de geest. Een geweldig onderwerp om je tanden in te zetten.
Zo'n **400.000** jaar geleden maakt Hominide al jacht op de grotere prooidieren. Zijn beharing, jij vertelde erover, was grotendeels verdwenen. In tegenstelling tot de wegrennende dieren kon hij zweten, zodat hij de achtervolging langer kon volhouden, terwijl de dieren de vlucht moesten onderbreken om uit te rusten.
Die jagers waren *mannen*. Misschien liepen er soms enkele vrouwen tussen, maar hun

eerste taak moet toch de bescherming van de kinderen zijn geweest. De kunst van het jagen maakte de man geleidelijk groter en sterker. De jacht maakte de man naar buiten gericht, hij had meer informatie over wat er buiten de eigen groep gebeurde. Dit gaf hem een meerwaarde, dominantie.

150.000 Jaar geleden dus werd Oost-Afrika bevolkt door Sapiens. Omdat zij er dus net zo hebben uitgezien als wij, is het mogelijk een reconstructie te maken, die de werkelijkheid benadert. Het beeld dat je hier ziet geeft mij dezelfde schok die ik had toen ik mijn familiegeschiedenis schreef en de oudste en eerste foto van mijn overgrootouders zag, waar alle generaties daarvoor niet meer dan een naam waren geweest, en een datum van huwelijk en overlijden.

Ik zie het gezicht van een meisje. Ik ben vertederd. Het enige waardoor je nog aan een aap denkt is de iets naar voren stekende mond, de iets wijkende neus. Haar ietwat starre blik. Haar gelaatstrekken moeten iets onbewogener geweest zijn dan de onze, maar expressiever dan haar verre voorouders. Je zou zweren dat ze kon praten, maar dat is niet zo. Taal komt pas 80.000 (!!!) jaar later. Maar schreeuwen kan ze wel, geluiden maken ook. Als je bedenkt dat in het bos de aap, zoals Harari schrijft, een kreet kon slaken waardoor de hele troep naar de lucht keek omdat er een adelaar boven hun hoofd zweefde, en een andere kreet, waardoor elk groepslid de boom in vluchtte, omdat er een leeuw gesignaleerd was, en dat deze aap zelfs al in staat was de kreet te produceren terwijl er helemaal geen adelaar of leeuw in de buurt was, zodat hij de haastig losgelaten banaan van een mede-aap op zijn gemak kon verorberen (hetgeen bewijst dat de aap al over een rudimentaire verbeelding beschikte!), dan weet je dat het meisje met het hoge voorhoofd zeker al over een flinke voorraad kreten en geluiden zal hebben beschikt. De grote vraag is: hoe kwam ze aan dat hoge voorhoofd? Hoe kwam Sapiens daaraan, de andere mensensoorten in mindere mate, maar de apen niet?

Ik wissel van perspectief. Wat weten we op *dit* moment van de geest? Want dat is mijn oogmerk.
Het begon allemaal met het zenuwcentrum dat een nieuwe functie ontwikkelde, die van informatiecentrum. Informatie uit de buitenwereld, die binnenkwam via de zintuigen. (Ook voor een klein deel uit de binnenwereld, ik denk aan het hongergevoel.) Opgevangen door zenuwcellen, die gaandeweg in staat waren om niet

slechts met hun naaste buren verbindingen aan te gaan, maar ook met verder weg liggende cellen. Wij noemen ze neuronen. Deze vormen netwerken, die informatie van buiten coderen. Zij kunnen 'vuren' of 'slapen'.
Het is een fenomenale ontdekking van de blinde natuur. Hoe is het mogelijk.
Die informatie betrof aanvankelijk de directe omgeving. (Daniel Dennett spreekt van de 'manifeste wereld'.) Als dezelfde informatie zich steeds opnieuw voordoet, ontstaat er blijvende codering: het geheugen. Een hond onthoudt de plek waar hij eerder voedsel vond en keert ernaar terug.
In de evolutie is een cruciale grens overschreden, zelfs al in de hond: hij is niet meer voor 100% gebonden aan tijd en plaats, aan het hier en nu. De geest, want daar gaat het om, doorbreekt de fysische, 'onveranderlijke' wetten van de natuur. We zijn beland in het domein van de cultuur, de wereld van de verbeelding, de fictie.
Vanaf nu spreken we van intelligentie.
Bij dolfijnen, walvissen, varkens. Sapiens.

Terug naar de geschiedenis, naar Sapiens. Omdat de geest geruisloos werkt, wist Sapiens niet dat hij een geest had. Hij wist niet dat hij bezig was zijn directe manifeste wereld aan de vullen met een wereld van de verbeelding. Het beeld dat hij zich van de wereld maakt noemen wij achteraf 'animistisch'. Voor hem was de hele natuur, de bomen, stenen, olifanten, de zon en een berg net als hij: levend. Wij zeggen: bezield. Hij wist dat niet. Hij wist niet dat hij zichzelf tot norm had gemaakt van alles buiten hem. Hij wist dat er krachten waren in de natuur die de zijne te boven gingen.

Een nieuwe omslag volgt. In de ochtendschemering van zijn vage bewustzijn van een verbeelding, die voorbij de grenzen van de zichtbare wereld gaat, krijgen ook de fenomenen in de natuur een geestkracht die de eigen grenzen doorbreekt. Deze geesten, aanvankelijk samenvallend met hun materiële verschijning, worden geleidelijk abstract en gaan zweven. Geesten worden nu goden genoemd.

70.000 Jaar geleden, schrijft Harari, verspreidt Sapiens zich over het Arabisch schiereiland en heel Eurazië en ontwikkelt cultuur: geschiedenis; boten, pijl en boog, olielampen, naalden; eerste kunstvoorwerpen, sieraden, religie, commercie, sociale stratificatie en het belangrijkste: de **taal**.
De **cognitieve revolutie** is begonnen en loopt tot 30.000 v. Chr.

Kunnen we inmiddels de nog open vraag beantwoorden hoe de hominiden aan hun hoge voorhoofd kwamen, en hoe Sapiens in staat was om zoiets geniaals als taal te ontdekken?
De voorwaarde voor beide revolutionaire veranderingen zijn volgens mij de wisseling van leefomgeving. Hominide en Sapiens, beide zijn op drift geraakt. Beiden verlieten

de habitat waaraan zij zo lang waren aangepast. Maar waarom? Jij schrijft:

> De reden dat onze voorouders het bos hebben verlaten is volgens mij dat ze zich meer op het eten van vlees gingen toeleggen. Prooidieren waren beter te bejagen op de savanne.
>
> (Harari schrijft dat onze voorouders begonnen als aaseters. En ze stonden niet vooraan de rij. Ze aten de restjes, die de roofdieren, daarna de hyena's en jakhalzen achterlieten.)

Het wegtrekken van Sapiens moet volgens mij een dwingende reden hebben gehad. (Hetzelfde geldt voor Hominide, maar zijn hoge voorhoofd ontwikkelde zich honderdduizenden jaren langzamer).Want wat die reden ook was, Sapiens moet weinig tijd hebben gehad om zich aan te passen aan het gevaarlijke leven op de savanne. Om te overleven moest zijn brein niet alleen via de zintuigen informatie verzamelen over zijn manifeste leefwereld, maar ook over de wereld *achter* de horizon. Onder hoge druk en dankzij de grote hoeveelheid neuronen, die hij geërfd had van zijn verre voorouders, de Hominiden, moet hij - anders dan alle andere dieren - steeds meer in staat zijn geweest om een arsenaal aan vaste klanken te binden aan fenomenen die zich buiten zijn gezichtsveld bevonden, klanken die aanvankelijk mogelijk nog door verkenners, die deze fenomenen met eigen ogen en oren hadden gezien, werden overgebracht, maar daarna ook zonder die verkenners met hulp van de eigen verbeelding konden worden opgeroepen en gecommuniceerd.
Die klanken werden woorden, die woorden werden zinnen, die zinnen werden een verhaal. Harari maakt duidelijk dat het de taal was, het verhaal of de mythe, die ervoor zorgde dat Sapiens, die rondtrok in groepen van zo'n 40 tot 70 leden, zich met honderden kon uitbreiden en gecoördineerd kon samenwerken. Dit gaf Sapiens de voorsprong die almaar groter werd en hem aan de top van de voedselketen bracht. Dankzij die voorsprong kon Sapiens het sterkste en grootste roofdier verslaan. Hij was vervolgens in staat om overal waar hij kwam de grote zoogdieren uit te roeien. En het is zeer aannemelijk dat ook de Neanderthalers en de Denisova door zijn toedoen zijn uitgestorven.
Zo kreeg Sapiens het rijk alleen. Een twijfelachtige eer.
Hij was er zich niet van bewust.

Een onrechtstreeks maar heel concreet beeld van deze tijd geeft de antropoloog James Frazer in *The golden Bough. A study about magic and religion.* Hij bestudeert de gebruiken van wat hij noemt 'primitieve volkeren' over de hele wereld. Ze zijn ontstaan in de periode van de cognitieve revolutie en vertonen onderling frappante gelijkenis. Er zijn altijd voor*mannen*, magiërs of priesters (lett. oudere mensen), die

contact hebben met de goden. Ze maken gebruik van bezweringen, gezongen vaste formules en gebaren die de goden duidelijk maken wat ze van hen gedaan willen hebben: regen, een rijke oogst, een voorspoedige bevalling. Als tegenprestatie brengen zij offers. Aanvankelijk niets minder dan mensenoffers. Voorbeelden zijn: de tragedie *Ifigeneia in Tauris*, waar Agamemnon, die een gunstige wind verlangt om uit te varen tegen Troje, het liefste offer moet brengen dat een vader brengen kan: zijn eigen dochter. In de *Sacre du Printemps* wordt een jonge vrouw geofferd in ruil voor de nieuwe lente.

> (Die magiërs waren meedogenloos in hun eisen en al was hun tijd minder kleinzerig dan de onze, toch ruik ik starre hoogmoed in hun botte koppen en profijt van het feit dat alleen zij op de hoogte waren van de zogenaamde wil van de god.
> We mogen hen niet te hard vallen. Ze waren niet te benijden. De angst die zij verspreidden was de weerslag van de doodsangst die zijzelf moesten doorstaan. Frazer vertelt dat geen magiër een natuurlijke dood stierf. Aangezien de vitaliteit van het volk afhing van de vitaliteit en potentie van de magiër, werd hij gedood als hij ouder werd en zijn krachten afnamen. Zijn jongere opvolger besloop hem van achteren. Nooit wist de eenzame magiër of zijn uur nabij was.)

Later werden dieren geofferd. (Nog later brood en wijn.)

Verder. De ijstijd loopt af rond **20.000** v. Chr. De landbouwrevolutie voltrekt zich rond **10.000** v. Chr. De jager-verzamelaars zijn landbouwers geworden, herders hoeden gedomestiseerde dieren. Men woont in dorpen, later steden. Volgens Harari is de afslag die de mensheid nam twijfelachtig. Het voedsel is eenzijdig, de dieren brengen ziektes mee, de mens ploegt in het zweet des aanschijns.

Rond **2700** zijn we in het vruchtbare Mesopotamië, de stad Uruk en Gilgamesj, een man alleen, die na het verlies van zijn dierbare vriend Enkidu over de aarde trekt op zoek naar onsterfelijkheid. Als hij weer thuiskomt, zonder onsterfelijkheid, bezit hij alle kennis die er is, hij heeft 'in de diepte gekeken'.
Van hem wordt gezegd: hij was voor ⅔ god, voor ⅓ mens.
Midden in de stad staat het Heilige Huis, de tempel van Anu en Ishtar.
Het religieuze wereldbeeld heeft het magische verdrongen. Maar niet vernietigd. Het magische wereldbeeld handhaaft zich op het platteland tot in onze middeleeuwen.

We schreven: Anu en Ishtar. En ons thema was de dominantie van de man. Onverwacht lezen we bij Harari dat in Uruk het salaris van de vrouw de helft van dat van de man bedroeg. Ze blijkt maatschappelijk al flink op achterstand te liggen. Maar in religieus opzicht blijkt ze in staat zich te handhaven. Zolang namelijk de

voortplanting de hoogste prioriteit blijft, en de vrouw er garant voor staat, blijft Ishtar aanwezig *naast* de oppergod Anu en heeft haar vertegenwoordiger, de opperpriesteres evenveel macht in de tempel. Zij wordt immers bemind en beschermd door de Heilige Stier.
In dit tijdperk handhaaft zich in elke cultuur in het Midden-Oosten naast de mannelijke god een vrouwelijke vegetatie- of vruchtbaarheidsgodin, in Egypte is dat Isis naast Osiris, in het Midden-Oosten Astarte-Afrodite en Cybele naast Adonis en Attis.

Uitgerekend in het oudste en eerste geschreven verhaal heeft een man echter de vermetelheid om de stier te doden. In Mesopotamië stoten Gilgamesj en Enkidu Ishtar van de troon, in Griekenland deed Herakles hetzelfde met Pasiphaë, de moeder van Phaedra.
De vrouw komt nu echt op het tweede plan, de weg is geëffend voor de ontwikkeling van de drie grote monotheïstische religies. Vanaf **800** v. Chr. is er maar één God alleen, zijn naam is Jahweh, of God, of Allah, alle drie de weerslag van het veranderde maatschappelijke denken. De man is de baas, hij bekijkt de wereld vanuit *zijn* perspectief. Terwijl de vrouw de functie van bewaking van de voortplanting krijgt toegewezen, eigent de man zich het domein van de ongeslachtelijke geest toe.
De geest heeft de voortplanting van de eerste plaats verdrongen.

De bewustwording van de geest was een langzaam en moeizaam proces geweest. Om namelijk op de gedachte te komen dat we een geest hadden in ons eigen hoofd moest het denken een lus maken naar zichzelf. Die introspectie is uiterst vaag begonnen. Dat kon ook niet anders, want de voelsprieten van onze zintuigen waren vrijwel volledig naar buiten gericht. Iedereen kent de scherpte van een boom, die wij in de werkelijkheid zien en de schemerigheid en onvastheid van de boom in de verbeelding. Toch had in de tijd van Gilgamesj het denken iets van een lus gemaakt en geprobeerd zichzelf waar te nemen. Dit wordt mij duidelijk als ik tot mijn verbazing lees dat Gilgamesj voor ⅔ god is. Dat wil zeggen dat hier voor het eerst een mens zelf ook god is. Goden waren de projecties van de eigen niet waargenomen en niet bewuste geest. Gilgamesj is de eerste van wie wij weten dat hij het goddelijke op zichzelf betrekt.

Tot nu toe heb ik nog drie andere tekenen gevonden die in de 3000 jaar v. Chr. in dezelfde richting wijzen, het moeten er veel meer zijn:

1. Oidipous. In deze tragedie van Sofokles steekt Oidipous zich de ogen uit. Hij heeft op de driesprong zijn vader gedood, daarna met zijn moeder het bed gedeeld. Zijn ogen zagen niets daarvan. Hij was de voorspelling vergeten. Hij

had moeten vertrouwen op zijn innerlijk oog, zijn verbeelding, zijn *in*-zicht.
2. De grot van Plato. De gevangenen die met de rug naar de ingang van de grot zitten, horen en zien hun hele leven slechts de echo's en de schaduwen van de onveranderlijke abstracte (ideeën- of goden)wereld buiten de grot. Zou Plato geweten hebben dat zijn schaduwwereld de wereld van de verbeelding, dus zijn eigen geest was? Nee.
3. Het Oudgriekse aforisme "ken uzelf" (γνωθι σαυτόν). Een duidelijke lus, een verwijzing naar je eigen innerlijk, je geest.

Het monotheïsme is zich volop bewust geweest van een geest die niet gebonden is aan de fysische wetten die voor het lichaam gelden. De geest (verbeelding) kan op elk moment in een fractie van een seconde buiten het lichaam en dus buiten het hier en nu treden. Dan is de volgende stap het idee dat de geest ook werkelijk buiten het lichaam kan bestaan. Het dualisme is een feit.
De voortschrijdende bewustwording van de geest heeft mensen vanaf ongeveer 2000 v. Chr. op de gedachte gebracht dat wij de dood kunnen ontlopen door een wissel te trekken op de geest.
Hoe? Helaas: na de dood.
Het denken nam een fatale afslag.

De grote aanjager van dit idee was de apostel Paulus.

In de 2de helft van de 17de eeuw gaf Descartes het dualisme een wetenschappelijke onderbouwing: "ik twijfel, dus ik ben." In het brein bevindt zich een soort homunculus, een mannetje, die weet heeft van en de regie heeft over de rest van het lichaam. Het body-mind-probleem is onoplosbaar.

In 2017 doet de onlangs overleden wetenschapsfilosoof Daniel Dennett een naar mijn mening briljante en overtuigende poging om de kloof tussen lichaam en geest te dichten. Hij noemde zichzelf een amateur, maar wel een goed geïnformeerde. Zo kon hij in zijn baanbrekende werk *From Bacteria to Bach and back: The Evolution of Minds* terugvallen op "de vreemde omkeringen in het denken" van Darwin en Turing, als gevolg waarvan hij een streep kon halen door de gedachte van een onsterfelijke en eeuwige ziel. Alles in de geest is namelijk gebonden aan een medium, de neuronen. En die zijn sterfelijk. Ofwel, als die sterven is het ook met de geest gedaan.

Van de kant van de religie is het verzet heftig. Dennett is voor de 'spirituele' mens hoogst controversieel. De kloof moet koste wat kost behouden blijven, ergens moet god namelijk ingegrepen hebben, zodat van *zijn* schepping, of *zijn* design, gesproken kan blijven worden. En al beleeft de religie als reactie op de huidige razendsnelle

ontwikkelingen wereldwijd een opleving, voor mij voert zij in feite een achterhoedegevecht.

In onze tijd verliest de man zijn zelfbenoemde alleenrecht op de geest. De ideeën van de Verlichting, de secularisering, de democratie en verschillende golven van feminisme hebben de maatschappelijke achterstand van vrouwen flink verkleind. Het proces is nog lang niet voltooid.

Mijn conclusie is dat de dominantie van man meerdere oorzaken had. Door een toevloed van informatie en een verhoogd voorhoofd was bij het geslacht Homo de tijd van de verzorging van het kind door de moeder flink uitgebreid. Tegelijk had door het zien van de eigen sperma bij de man het idee postgevat dat *hij* de verwekker van het kind was. Bij Sapiens wordt de altijd sluimerende machtsstrijd tussen man en vrouw beslist in het voordeel van de man, doordat rond 3000 v. Chr. de heilige stier, die de vrouw tot dan toe beschermd heeft, gedood. (In 656 na Chr. herhaalt zich deze gebeurtenis bij de mohammedanen, toen in de Kamelenslag bij Basra de kameel, waarop Aïsha zat werd gedood.) Het bewustzijn in het bezit te zijn van een geest en de monopolisering ervan door de man, die tot uitdrukking komt in de drie grote monotheïstische godsdiensten, drijft de vrouw definitief naar het tweede plan. De trotse Ishtar metamorfoseert tot Maria, middelares tussen god en mens, in de praktijk tussen vader en kinderen.

De wending komt met het gelijkheidsbeginsel tijdens de zojuist genoemde Verlichting.

P.s. Jeroen, zou je nog een raadsel voor mij op kunnen lossen?
Je schreef:

> De reden dat onze voorouders het bos hebben verlaten is volgens mij dat ze zich meer op het eten van vlees gingen toeleggen. Prooidieren waren beter te bejagen op de savanne. Daar hebben ze zelfs hun vacht voor afgeworpen, zodat het zweet kon zorgen voor afdoende koeling tijdens het eindeloos achtervolgen van de prooidieren, die zo'n koelsysteem moesten ontberen.

Maar wat horen we de jager zeggen over Enkidu in *Gilgamesj?*

> *Zijn hele lichaam is bekleed met haar*;
> hij draagt lange lokken als van een vrouw;
> zijn hoofdhaar groeit dik als graan ...

Kun jij daar een mouw aan passen?